

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ, ПРИМИРЕННЯ І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Наукова редакція:
Ніколя Масловскі, Анджей Шептицький

Наукова редакція українського видання:
Алла Киридон, Сергій Троян

Переклад з польської

Київ
Ніка-Центр
2023

УДК 930:327:159.953

К60

Переклав з польської *В. Ф. Саган*

Наукова редакція українського видання:
д-р істор. наук, проф., заслужений діяч
науки і техніки України *А. М. Киридон*,
д-р істор. наук, проф. *С. С. Троян*

Колективна пам'ять, примирення і міжнародні відносини: Колективна монографія / наук. ред. Ніколя Масловскі, Анджей Шептицький; наук. ред. укр. видання А. М. Киридон, С. С. Троян; пер. з польськ. В. Ф. Саган. Київ : Ніка-Центр, 2023. 200 с. (Серія «Ідеї та Історії»; вип. 17).

ISBN 978-966-521-788-6

Наукова публікація оприлюднює результати роботи міжнародного колективу авторів – істориків, політологів, міжнародників, представників інших суспільних наук – над дослідницьким проектом «Колективна пам'ять, примирення і міжнародні відносини». Проект було ініційовано Центром французької культури і франкомовних студій Варшавського університету та Інститутом міжнародних відносин факультету політичних наук і міжнародних відносин Варшавського університету за підтримки посольства Франції у Варшаві.

Автори відтворили певні сегменти простору пам'яті, розглядаючи пам'яттєвий дискурс у варіативних репрезентативних кейсах, застосовуючи різні дослідницькі оптики та методологічні підходи, пропонуючи власні інтерпретативні рамки тощо. Звернення до болючих моментів історії та їхнього переосмислення вибудовує певні теоретичні конструкції та стратегії зовнішньої «історичної політики», допомагає уникнути історичної амнезії, має терапевтичну дію щодо «тягаря минулого», фокусує увагу на осмисленні процесу формування ідентичності, ролі пам'яті у породженні конфліктів і в примиренні.

Для істориків, соціологів, міжнародників, політологів, філософів, а також усіх, хто цікавиться проблемами студій пам'яті та історичної політики, індивідуальної, колективної, соціальної пам'яті та її впливу на конфлікти і примирення у міжнародних відносинах.

УДК 930:327:159.953

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu
Warszawskiego, Warszawa 2020

© Copyright for the Ukrainian edition by Nika-
Centre, Kyiv, 2023 / © Видання українською
мовою «Ніка-Центр», Київ, 2023

Published by arrangement with Wydawnictwa
Uniwersytetu Warszawskiego (University of Warsaw
Press)

© В. Ф. Саган. Переклад з польської, 2023

© Серія «Ідеї та Історії». «Ніка-Центр», 2007

ISBN 978-966-521-788-6

ISBN 978-966-521-459-5 (Серія «Ідеї
та Історії»)

Зміст

Алла Киридон, Сергій Троян: Міжнародний та національний контексти колективної пам'яті.....	7
ВСТУП	33
Ніколя Масловскі: Пам'ять як конфлікт і пам'ять як шлях до примирення.....	34
КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ	45
Барбара Шацька: Колективна пам'ять і перспектива примирення.....	46
ПАМ'ЯТЬ ПРО МАСОВІ ЗЛОЧИНИ	57
Аннет Вів'єрка: Шоа у міжнародних відносинах	58
Ґжегож Мотика: Волинь'43: польсько-український конфлікт пам'яті.....	69
Ахмет Інсель: Визнання геноциду вірмен у Туреччині: здобутки й перешкоди	86
КОНФЛІКТИ І ПРИМИРЕННЯ	95
Сандрін Лефран: Глобалізація пам'яті?	96
Станіслав Пажимес: Подібності та розбіжності між поляками і французами в оцінці взаємних стосунків упродовж історії.....	110
Ева Тартаковскі: Двосторонні комісії з підготовки підручників у Польщі: примирення, налагодження добросусідства, промоція європейськості	123
ПАМ'ЯТЬ ЕМІГРАНТІВ	145
Анета Нісіобецька: Роль пам'яті й ідентичності в середовищі емігрантів і реемігрантів (на прикладі Польщі і Франції).....	146

Сесіль Вессьє: Російська держава стосовно потомків російських білоемігрантів: геополітична інструменталізація, конфлікти пам'яті та саботування примирення. Випадок церкви і російського цвинтаря в Ніцці	163
ПІДСУМКИ	183
Анджей Шептицький: Пам'ятати про минуле, думати про майбутнє	184

Роль пам'яті й ідентичності в середовищі емігрантів і реемігрантів (на прикладі Польщі і Франції)

Пам'ять про етичні норми і працю шахтарів, про долю економічної еміграції не знайшла ширшого зацікавлення в польській історіографії. Однак це не означає, що в колективній пам'яті поляків це були зовсім відсутні теми.

Товариство «Дім Бретані» 14 вересня – 14 жовтня 2016 року організувало в Музеї старої шахти в Валбжиху виставку під назвою «Le retour oublié. Забуте повернення», яка відзначала сімдесяту річницю повернення поляків із Франції до Польщі після Другої світової війни. Рееміграція реалізувалася на основі польсько-французьких конвенцій, підписаних у 1946–1948 роках. Перший транспорт підземних шахтарів, разом із сім'ями, приїхав до Валбжиха 21 травня 1946 року, а реемігранти отримали роботу в шахтах «Білий камінь» і «Мешко». Значна частина польських шахтарів працювала на шахті «Thorez» (пізніше «Julia»), у місці, де сьогодні знаходиться Музей старої шахти. Валбжих – столицю кам'яного вугілля – не без причини називають у Польщі «Малою Францією». Треба додати, що у Валбжиху в вересні 2019 року мер міста підготував урочистості, пов'язані з відзначенням століття підписання Польсько-французької конвенції стосовно еміграції й імміграції.

Аналогічно пам'ять про польську еміграцію в країну галлів зберігається серед потомків польських емігрантів, про що свідчать вшанування сотої річниці прибуття до Франції польських заробітчан. Святкування тієї річниці, що готується у Франції (між іншим, за ініціативою Едуарда Папальського¹), має стати вшануванням пам'яті польської заробіт-

¹ Едуард Папальський, потомок польських емігрантів, – активний полонійний (тобто польської діаспори. – *Ред.*) діяч у регіоні О-де-Франс (колись Нор-Па-де-Кале). Був, між іншим, головою Спілки католицького товариства польської молоді у Франції (1957–1963), віцеголовою Конгресу французької полонії (1965–1971),

чанської еміграції, яка масово прибувала до країни на Сені в період міжвоєнного двадцятиліття. У червні 2019 року радіо «France Bleu Nord» транслювало радіопередачу з міста Марль-Ле-Мін, присвячену цій річниці, а в серпні того ж року в музеї Louvre-Lens експонувалися світлини з колекції Казимира Згорецького, присвячені життю польської заробітчанської еміграції у північній Франції.

Тут треба додати, що міграційна політика Польщі і Франції міжвоєнного періоду мала точки дотику: Польща після здобуття незалежності, щоб запобігти надмірному перенаселенню, 3 вересня 1919 року підписала з Францією Польсько-французьку конвенцію про імміграцію і еміграцію, а потім договір від 5 червня 1920 року, які санкціонували еміграцію поляків із Вестфалії і Надрейну до Франції¹. Обидві угоди були реакцією Франції на економічне і демографічне знищення, спричинене військовими діями 1914–1918 років, і означали приплив робочої сили, потрібної для відбудови французької економіки, зруйнованої Великою війною (Becker, Berstein 1990, s. 161–163; Janowska 1966, s. 59–60; Nowicki, Papalski 2017; Ponty 1988, s. 35–39).

Урочистості з нагоди сотої річниці підписання Польсько-французької конвенції повинні були не лише ознаменувати еміграцію «за хлібом» на французьку землю, але й перш за все підкреслити внесок польської заробітчанської еміграції в економічний і демографічний розвиток Франції (Teneul 2015; Papalski 2017). Варто пригадати, що в 1973 році було відзначено п'ятдесяту річницю прибуття польських емігрантів до Франції. Із цієї нагоди французьке Міністерство пошти і телекомунікації випустило в обіг марку, яка нагадувала про поселення поляків у північному вугільному басейні Франції (Papalski 2016, s. 5).

Обидва вектори міграції, спершу з Польщі до Франції, а після Другої світової війни з Франції до Польщі, були спричинені необхідністю відбудови економіки, для якої найважливішою енергетичною сировиною було вугілля. З цього погляду найбільша концентрація польських емігрантів знаходилася в північному районі Нор-Па-де-Кале, де проживала третина польського населення. Водночас найбільша кількість емігрантів із Франції після 1945 року оселилася в валбжихському регіоні,

депутатом гміни (1977–1983), віцемером (1983–2001), а пізніше почесним віцемером Есдньоль-ле-Бетюн.

¹ У XIX столітті до Надрейну і Вестфалії задля заробітку емігрували поляки, які походили з теренів Силезії, Мазурів, Великого Познанського князівства.

де вони отримали роботу в шахтах кам'яного вугілля (Nisiobęcka 2018, s. 258–262).

Пригадуючи слова Юліана Юліюша Шиманського (маршала Сенату II Республіки Польщі, який під час Першого з'їзду поляків за кордоном у 1929 році говорив: «Еміграція – справа природна і корисна як для прийомної вітчизни, так і для Матері-вітчизни, бо вона розширює її впливи» (цит. за: Janowska 1966, s. 44)), треба констатувати, що пам'ять та ідентичність відіграють суттєву роль у пристосуванні емігрантів до умов країни поселення. У міжвоєнний період пристосування до нових умов, особливо для емігрантів, які прибували з польських земель, не було просте. Дуже сильною була туга за рідним краєм, за загальновідомим березовим лісом (пор. *Pamiętniki emigrantów* 1939, s. 584). Вона була великою ще й тому, що еміграцію до Франції змусило безробіття і перенаселення, пануюче в Польщі, яка відроджувалася. Про недолю емігранта, який прибув до Франції «з далекого краю», без знання мови і звичаїв, свідчать зворушливі листи польських емігранток, які працювали на господарстві в департаменті Луар і Шер, у яких вони благали про допомогу представника Комітету у справах допомоги й опіки жінкам-емігранткам¹ (*Polonaises aux champs...* 2015).

Важку тугу за рідною стороною в культурно чужій країні полегшував тісний зв'язок із земляками-сусідами. На географічній мапі північної Франції були міста майже на 70% заселені поляками. Такі міста, як Марль-Ле-Мін чи Біллі-Монтіньї, не без причини називалися «Малою Польщею». Замінник Польщі емігрантам забезпечували різні культурно-освітні, релігійні, політичні товариства. Найбільшу ініціативу у сфері створення суспільних організацій проявили «вестфальці»², які були також найкраще організованою групою. Після приїзду до Франції вони одразу поновили старі товариства: театральні, співочі, спортивно-гімнастичні (напр., «Сокіл»), релігійні (Товариство св. Барбари), гуртки культу вервиці, жіночі товариства. Польські організації з нагоди польських національних свят 3 травня й 11 листопада займалися підготовкою і проведенням урочистих святкувань і засідань, поєднаних із виступами вокальних ансамблів. Ці товариства мали національно-

¹ Створений після підписання польсько-французької конвенції про еміграцію і імміграцію при Міністерстві сільського господарства Франції.

² Так називали польських емігрантів, які прибули до Франції безпосередньо з Надрейну і Вестфалії.

клерикальний характер із сильним впливом на них духовенства. Думку польської еміграції формували дві найважливіші газети, які видавалися ще в Вестфалії – «Narodowiec» і «Wiarus Polski» (пор., між іншим, Gruszyński 1981, s. 99–103; Janowska 1966, s. 124–125, 181–2014; Papalski 2016, s. 16). Аби легше було втриматися в культурно чужій дійсності, польські робітники створили житлові спілки, у яких вони культивували вітчизняні традиції. Поляки часто іменували їх *colonies* (земляцтво), а французи – *corons* (*corons*, зрештою, означало щось більше, ніж земляцтво, це радше були «округ», «околиця», «шахтарський квартал»). Такий квартал мав свою специфіку, що виникала як і зі своєї суті, так і з характеру мешканців – він був як «відкритий», так і «закритий». Він вирізнявся також зовнішньо – інакшою архітектурою: ідентичні будиночки були оточені маленькими садочками.

У *corons*, розташованих подалі від поселень французьких шахтарів, польський патріотизм був особливо помітний, поляки його ревно оберігали. Це культивування пам'яті про рідну сторону та відсутність бажання інтеграції з Францією провокували на ізолювання себе від культури і звичаїв країни поселення, а значить, на життя в «гетто», підтвердженням чого було небажання поляків до натуралізації (Janowska 1966, s. 242–244; Papalski 2016, s. 16; Taront 1994, s. 97).

Це виникало також із того, що поляки, які емігрували в міжвоєнний період, не їхали до Франції на постійне поселення, а лише для поліпшення свого матеріального становища, завдяки якому вони могли повернутися до країни і купити «свій кавалок землі» (Papalski 2017; Taront 1994, s. 97).

«Вестфальці» легше пристосовувалися до французької дійсності, бо вони вже були при звичаєній до життя на чужині, до інших звичаїв і культури; вони, адаптуючись до нових обставин у Франції, «привезли разом із собою [...] потребу організуватися [...] згідно з вестфальськими шаблонами» (AAN, Konsulat RP w Marsylii, sygn. 314, k. 19). «Вестфальці» з самого початку були дуже щільною і солідарною групою, підкреслюючи свою відмінність; вони дуже добре знали між собою і взаємно довіряли. «Вестфальці» пристосувалися до тамтешніх умов, вросли в нову спільноту, однак виразно зберегли свою культурну і національну своєрідність. За визначенням Войцеха Вжесінського, до Франції з басейну Рура перш за все виїжджали молодь і люди, задіяні в національній праці, атаковані і наражені на дискримінацію з боку німців. Саме цим треба пояснювати створення на території Франції

подібних до вестфальських, робітничих, театральних, церковних, соціальських організацій. Безперечно, польські об'єднання із басейну Раура внесли в польське суспільне життя уміння самоорганізації, почуття національної своєрідності і патріотизм, але також і «дистанцію до урядової влади», почуття кастовості, зарозумілість і відсутність почуття державності. Відсутність державної ідентичності, незважаючи на відродження Польщі, виникала, напевне, з перебування поза межами рідної сторони (географічної дистанції), туги за нею, а після здобуття Польщею незалежності – також із необхідності зміни місць проживання з Німеччини на Францію (AAN, Konsulat RP w Marsylii, sygn. 314, k. 19–20; Ponty 2004, s. 43–44; Olszański 1957, s. 166; Wrzesiński 2005, s. 28, 40–41).

Вибух Другої світової війни став точкою відліку в польських осередках емігрантів у Франції щодо сприйняття пам'яті й ідентичності. До 1939 року для поляків у Франції пам'ять і культивування національних традицій, підтримування національної ідентичності суперечили інтеграції та асиміляції у французькому середовищі. Підтримка національної ідентичності була однозначною з закриттям себе в польському «гетто». Безсумнівно, свідомість поляків у Франції стосовно проблеми інтеграції та пам'яті й ідентичності після 1945 року змінилася внаслідок боротьби між Варшавою і Лондоном за «уряд душ» поляків і напружених відносин на лінії Варшава – Париж у добу холодної війни.

Отже, у період одразу після війни, осередки заробітчанської еміграції у Франції та полонійні організації не оминули «дискусія повернення». Активність полонійних організацій у Франції була віддзеркаленням політичної ситуації в Польщі. Їхня діяльність не зосереджувалася довкола «одного ідеологічного фронту» у ставленні до нової польської реальності; тут діяли як полонійні організації, які висловлювалися на користь еміграційного уряду в Лондоні, так і такі, що підтримували нову вітчизняну владу. Обидві течії нападали одна на одну, борючись за потенційних прибічників. Суперництво було гострим, а однією з найважливіших осей суперечки було ставлення до репатріації та рееміграції. На користь повернення до вітчизни висловлювалися організації, які підтримували владу Польщі Люблінської (зокрема Національна рада поляків у Франції), а на іншій лінії фронту опинилися організації, пов'язані з еміграційним урядом у Лондоні, між іншим, Центральна спілка поляків, яка наголошувала на відсутності суверенності у країні, що стала сателітом Радянського Союзу (Nisiubecka 2018, s. 130–141).

Поляки, які не відповіли на заклик Варшави про повернення, поступово інтегрувалися із французьким середовищем. Поза сумнівом, що після Другої світової війни обличчя полонійних організацій змінювалося, вони були змушені пристосуватися до політичних і суспільних перемін у полонійному середовищі: пріоритетом було підтримування національної єдності поляків, а не гальмування процесу інтеграції (Sękowski 2015, s. 458). «Вихід» із польського середовища у Франції міг відкрити двері до інших робочих місць, не лише в тих шахтах, а тим, що полегшувало інтеграцію і пізнання культури країни поселення, було вільне володіння мовою. Та все ж таки шлях до суспільного просування не був легким. Едуард Папальський згадував, що тільки-но він вийшов, за його визначенням, із «кокона «гетто», то помітив, що він є «іншим» серед французів. Його іншомовне прізвище не сприяло швидкій професійній кар'єрі. Не дивлячись на те, що він мав таку ж кваліфікацію, як і французи, у патерналістичній політиці професійного просування по службі у Франції першість мали її громадяни. Коли він стартував у виборах до рад гміни в 1975 році, виборці «кривилися на його прізвище», твердячи, що «Папальський» це не «Дюпон». Один із його друзів широко сказав: «Ти завжди будеш тут чужим, особливо з таким прізвищем» (Papalski 2016, s. 40).

Вагому роль у інтеграції після Другої світової війни, без пере-креслювання польського походження, відіграли польсько-французькі організації. Єжи Янковський (фундатор Виборчого комітету натуралізованих поляків¹) вважав, що правдива інтеграція проходить крізь по-

¹ Виборчий комітет натуралізованих поляків у Франції (Comité Electoral de Polonais Naturalisés) був створений у 1953 році, а в 1978 році його перетворено на Польсько-французьку спільноту (Communauté Franco-Polonaise), яка й донині діє у Франції. Найважливішою метою Комітету, а пізніше – Спільноти, було донести до поляків, які мешкають у Франції, потребу прийняття французького громадянства та користь і привілеї, які з цього виникають, а також заохочення до дієвої участі у парламентських, самоврядних та президентських виборах у Франції. У своїй діяльності Комітет підтримував союз центристських і правих сил, рішуче відмежовуючись від комуністичних і лівих партій та критикуючи їх. Варто додати, що Виборчий комітет, як і в попередні роки, активно включився в президентську кампанію в 1974 році, узалежнюючи свою підтримку кандидатури Валері Жискар д'Естена від отримання письмових зобов'язань стосовно Полонії у Франції. 19 травня 1974 року майбутній президент Французької Республіки надіслав до Комітету лист, у якому зобов'язувався захищати культурну спадщину поляків у Франції, зберігати їхній культурний спадок, забезпечити вивчення у Франції польської мови, вільний потік ідей та інформації, вільне переміщення між усіма країнами. Лист у кількох при-

літичне, економічне і культурне життя Франції: «Треба високо міряти, ставати навшпиньки, розпочинаючи навчання в університеті, і проявляти себе у Франції завдяки своїй впізнаваній, особливій ідентичності». За його ініціативою було створено Фонд польсько-французької культури, у статуті якого пишеться про «причетність до розвитку і популяризації польсько-французької культури», та Мандрівний університет французько-польської спільноти» (Papalski 2016, s. 82–84). У розумінні Янковського польська ідентичність не виключала інтеграції з французьким середовищем, ба навіть більше, вона мала стати впізнавальною рисою в активному суспільному і політичному житті Франції. Французькі громадяни польського походження, вибрані до рад гмін і кантонів Франції, у суспільній діяльності звертали велику увагу на проблему Полонії у Франції, а також на можливість вивчення польської мови¹.

У міжвоєнний період, а особливо після Другої світової війни, уже широко укладалися змішані польсько-французькі шлюби. Природно, що в таких подружжях посилювалася тенденція послуговуватися французькою мовою і виховувати дітей у дусі республіканських цінностей. Про польське коріння і минуле та історію родини потомки польських емігрантів найчастіше розмовляли французькою. Такий прагматичний підхід до ролі пам'яті й ідентичності давав їм змогу уникати роботи лише в промислових закладах басейну Нор-Па-де-Кале і піднятися на вищий щабель суспільної і професійної ієрархії у Франції (пор. Gruszyński 1981, s. 98, 103, 189–191; Papalski 2016, s. 39).

Після закінчення Другої світової війни в 1946–1949 роках запитання «rester ou partir» (залишайся або йди. — Ред.) задавав собі майже кожен із членів польської сім'ї. Інколи батьки мали іншу думку, ніж їхні діти. Часто причиною залишатися на чужій землі зазначалося при звичаєння. Польські шахтарі побоювалися, що «їм не вистачить

мірниках знаходиться в колекції Єжи Янковського, яка зберігається в Польській бібліотеці в Парижі. У сімдесятих і вісімдесятих роках діяльність Комітету вже втрачала своє значення. Магістерську роботу про його діяльність написала Florence Vuchytıl-Baudoux (2008).

¹ Після 1945 року питання вивчення польської мови у Франції теж було предметом польсько-французьких дипломатичних розмов. Конфлікт у взаємних відносинах, який набирив сили, призвів до обмеження у вивченні польської мови. Проблема повернулася після білатеральних переговорів у 1958–1980 роках (пор. Sękowski 2015, s. 369–372; Jarosz, Pastor 2001, s. 62–68; Jarosz, Pastor 2006, s. 256–262).

сил, аби розпочинати нове життя, аби привикнути до нових умов, які можуть виявитися не найліпшими».

Звісно, у тій «дискусії про повернення» важливе місце займала туга за Польщею, але в поверненні до Польщі вбачався й шанс на швидке суспільне і професійне просування в нових владних структурах Польщі, бо польські шахтарі усвідомлювали, що у Франції не матимуть перспектив ні вони, ні їхні діти. Однак молодь, яка народилася у Франції, не поділяла поглядів своїх батьків-емігрантів. Вона побоювалася труднощів, пов'язаних із пристосуванням до умов у новій польській реальності. Молоді люди, які «почуттєво прилягли до нової країни», були пов'язані з французьким середовищем, які вільно послуговувалися французькою мовою і, по суті справи, слабо розмовляли польською, вважали польське середовище та польську культуру чимось чужим (AAN, MZO, sygn. 2202, k. 59; Ad PdC, sygn. 1 Z 1087, Béthune, le 24 août 1945, b.p.; Bugzel 1960, s. 71). Це правда, що своє бажання до рееміграції виявляли лише особи з комуністичними переконаннями, заявляючи про допомогу у відбудові вітчизни. Однак ініціатива не була повністю безкорисливою, бо шахтарі розраховували також на підвищення у структурах влади.

Усе-таки повернення до рідного краю для багатьох реемігрантів стало життєвою поразкою; ідеалізований у тузі образ вітчизни не витримав зіткнення зі сталінською дійсністю в Польщі. Для багатьох з них зіставлення реалій із сентиментальними уявленнями виявилось дуже болісним і викликало бажання повернутися до Франції. Реемігранти з Франції не могли зрозуміти польську ментальність та реакцію на людську позицію. Про масштаб явища свідчить кількість заяв, поданих у французьке консульство з проханням про повернення до Франції. Згідно з польським Міністерством закордонних справ уже на початку 1947 року на позитивний розгляд у французькому консульстві чекало понад 300 заяв поляків із Франції. Як привід клопотання про виїзд із вітчизни поляки найчастіше подавали низькі заробітки та «труднощі пристосування», на які здебільшого скаржилася молодь, що народилася й виховалася у Франції (AAN, MZO, sygn. 69 (mf B-517), k. 70; AD PdC, sygn. 1 Z 1087, n0 1192 SE, Lens, le 5 juin 1947, b.p.; Będzikowski 2015, s. 167).

Ностальгія і пам'ять про Францію мали серед реемігрантів не тільки матеріальні підстави (хоча вони й відігравали принципову роль), але й звичаєві. Поселення на околицях Валбжиха, у яких розмістилися шахтарські сім'ї, відзначалися компактністю, на кшталт тих, де мешкали

шахтарі на півночі Франції. Це був тип закритого простору, автономного, з визначеним ставленням і поведінкою. Тим часом робочі місця шахтарів – шахти – були середовищем, у якому між собою зіштовхувалися різні національності і культури, бо Валбжих був сумішшю різних суспільних груп та поселенців, переселенців із центральної Польщі та східного прикордоння. Така ситуація генерувала два типи ставлень: схвалення (толерантності) відмінності або її неприйняття. У Валбжиху в ставленні до того, що інше, переважали емоції: уже з самого початку французькі шахтарі не могли розраховувати на підтримку середовища, що спричинило поглиблення їхніх зв'язків між собою, налагоджених ще у Франції. «Французи» (так називали польських реемігрантів з Франції), які у Франції були суспільно і професійно активними в місцевому житті, хотіли взаємодіяти у відбудові Польщі і чесною працею досягти кращих матеріальних умов. Багато з них казали: «ми вважали, що привеземо в Польщу щось нове, щось поліпшиться» (цит. за: Retecki 2010, s. 88). Їхнє ставлення до праці, суспільна і політична активність у структурах державної адміністрації та підприємств прирекли їх на несправедливу і поверхову оцінку: у Нижній Силезії «француз» був «комуністом», «більшовиком» у зневажливому значенні (Bełdzikowski 2015, s. 177; D. Wiśniewska 2016, звіт в зібраннях А. Nisiobęckiej).

Реемігранти повернулися в Польщу не лише з майном, але й зі своїм досвідом: вони привезли з собою також визначений стиль життя і звичаї, позбуватися яких не мали наміру, зокрема звичку грати в *rétanque* ([петанк], у Польщі її називали *bule* – з франц. *boule*), декорування будинків, споживання вина, млинців. Робочий день шахтаря у Франції мав усталений ритм: праця від ранку до полудня, повернення додому на обід, дрібні хатні обов'язки чи догляд за садом, а потім вечір у барі (власником якого найчастіше був поляк) серед знайомих земляків. Багато шахтарів упродовж усього життя не віддалялися поза місце проживання. Звичка проводити час у колі сім'ї, сусідів чи знайомих була ритуалом, «французькі» шахтарі в Польщі не почували потреби пошуку нового товариства, що могло справити враження, наче вони вважали себе ліпшими від середовища. Не було в них потреби й об'єднуватися з іншими суспільними групами. На думку Пйотра Ретецького, ізоляціонізм «французів» міг виникати з того, що вони працювали в тих самих шахтах, тобто сусіди з житлового кварталу зустрічалися також і на роботі (Markiewicz 1960, s. 167–171; Retecki 2010, s. 77; Nisiobęcka 2018, s. 301).

На роботі «французи», не дивлячись на їхню безсумнівну високу кваліфікацію, вважалися складними в співіснуванні. Призвичаєні до французької «волі» і свободи в висловленні поглядів, вони нарікали, що за ними стежать їхні безпосередні начальники. Шахтарі з інших районів Польщі вважали, що «французи» зверхньо ставилися до інших. Причиною такого сприймання була сміливість у висловленні того, що «французи» думають, наприклад, на тему сталінської організації праці, швидкої ротачії колективу, яка, на думку реемігрантів, залишала бажати кращого. У Франції у них не було випадків, щоб промислове виробництво та склад робітників підлягали політичним та ідеологічним тискам. Реемігранти були розчаровані ставленням до них на роботі, незважаючи на їхню високу професійну кваліфікацію, вони з жалем згадували робочу атмосферу у французьких шахтах. «У Франції молодий інженер не соромився підійти до старого шахтаря, щоб спитати, порадитися, попросити навчити, і навіть приймав критику або зауваження, що так не можна робити. У нас інженер чи штейгер не дозволить, аби йому щось пояснювали. У Франції, перш ніж дістати вищий ступінь, він мусив ознайомитися з роботою, мусив підтвердити, що він – добрий шахтар» (цит. за: Markiewicz 1960, s. 220). Не підлягає сумніву, що «французи» репрезентували в польських шахтах високу культуру і етичні норми праці шахтаря, не приймаючи сталінської системи праці. Богдан Адамус згадує, що навіть у сімдесяті роки важко було отримати схвалення «французів» на роботі в шахті; вони завжди створювали дуже герметичну групу. Їхня «французька» система праці, як говорив Адамус, не гармоніювала з темпом роботи польських гірників. Свою роботу і обов'язки вони виконували послідовно, так, як виконували їх у французьких шахтах (Bełdzikowski 2015, s. 167, 171; В. Adamus 2016, relacja ze zbiorów A. Nisiobęckiej).

Реемігранти часто підкреслювали, що вони почувалися громадянами Франції, і яскравим доказом цього було те, що вони володіли французькими паспортами. Будь-яка спроба управління безпеки (УБ) позбавити їх французьких документів зустрічала рішучий опір. Реемігрантів шокував не лише факт відбирання французьких паспортів, але й те, як це робилося. Оперативники УБ проводили з «французами» бесіди, змушуючи їх передавати французькі документи польській владі. Служби часто практикували й відвідування шахтарських сімей удома, під час яких оперативники представлялися кореспондентами місцевої

преси, зацікавленими інформацією про шахтарів з Франції. Так було в випадку сім'ї Ігнація Малецького з Єдліни-Здрою, яку відвідав такий «кореспондент». Переламавши початкову недовіру співрозмовників, він видобув із них потрібну інформацію. Малецький зізнався, що вони продовжили чинність французьких паспортів, бо почувалися французькими громадянами; вони також підтвердили, що, незважаючи на тиск з боку польських державних органів, не віддали французькі документи, скаржилися на умови життя в Польщі, призналися, що чекають нагоди, аби змогти виїхати з Польщі всією сім'єю (AIPN Oddział we Wrocławiu, IPN Wr 032/76, Sprawozdanie, Jedlina-Zdrój, 16 września 1950 r., k. 10). Вартий уваги і випадок реемігранта на прізвище Капрал, якого до прийняття польського громадянства схиляв тов. Наперала. Реемігрант відмовився зрікатися французького громадянства, бо, як він сказав, чув себе французом. Капрала викликали в Бюро закордонних паспортів у комендатурі громадянської міліції у Вроцлаві, де його знову схиляли віддати французький паспорт (AIPN Oddział we Wrocławiu, IPN Wr, 053/313 t. 1, Sprawozdanie Szefa PUBR za okres od 4 września 1950 do 3 października 1950, k. 80; AIPN Oddział we Wrocławiu, IPN Wr, 032/76, Sprawozdanie, 16 września 1950 r., k. 11).

На поглиблення ізолюваності реемігрантів впливало і їхнє ставлення до релігії. Незважаючи на те, що католицизм поляків у Франції дуже вирізняв їх на фоні релігійної нейтральності французів, однак після приїзду до Польщі вони вважали польську релігійність проявом релігійного фанатизму і суворо критикували як обрядовість меси (напр., часте вклякання під час молебнів), так і проповіді ксьондзів (пор. Markiewicz 1960, s. 220, 235; Retecki 2010, s. 78–79, 169). Такі спостереження підтверджуються в префектурному рапорті, знайденому в департаментському архіві Па-де-Кале, у якому наведено міркування реемігрантів на тему польського католицизму. На їхню думку, він в основному полягав у згоді на страждання, регулярному відвідуванні костелу й терплячій витримці життєвих випробувань. Найважливішим наміром молитов поляків було вивільнення з-під радянської окупації, навіть ціною чергової війни між східним і західним блоками (AD PdC, sygn. 1 Z 1087, n0 1192 SE Lens, le 5 juin 1947, b.p.). Це все ж таки не означало, що «французькі» поляки були атеїстами; вони лише вважали, як і переважна більшість французів у Франції, що віра – це особиста справа кожної людини.

Молодь, яка народилася й виховалася у Франції, незважаючи на перспективи здобуття вищої освіти, відчувала труднощі у пристосуванні до життєвих умов у «країні батьків». Інформатор «Сава» доносить, що вона трактувала працю в Польщі як «неминуче зло» і думала про повернення до Франції. Оскільки ці молоді люди постійно користувалися французькою мовою, вони мали труднощі в порозумінні з поляками й почувалися «відчуженими».

На фоні сірої дійсності Нижньої Силезії вирізнялася не тільки прекрасна половина людства, а й молоді чоловіки і хлопці в характерних беретах, шарфиках, піджаках. Поляки часто з заздрістю говорили про них, що ті «одягаються по-французьки». Причиною ізольованості «французів» були й чужі для них польський вигляд, ментальність та ставлення до праці (AIPN Oddział we Wrocławiu, IPN Wr 053/357 t. 1, Raport dekadowy za okres od 15 do 26 marca 1947 r., k. 147; Bełdzikowski 2015, s. 167, 171; Retecki 2010, s. 75). Після досягнення повноліття або закінчення навчання у вищій школі вони намагалися повернутися до Франції. Почуття озлоблення умовами життя в Польщі і ностальгія за Францією були в них такими ж сильними, як і в батьків, які вирішили їхати на батьківщину. Найбільше осіб, які домагалися виїзду з Польщі, було зафіксовано серед молоді, яка народилася у Франції й досконало володіла французькою мовою (АМАЕ, Europe 1944–1960, Pologne 1944–1949, sygn. 87, k. 119–120).

Аби заглушити в собі гіркоту поразки, спричинену поверненням на батьківщину, реемігранти підтримували в своєму колі французькі традиції, охоче розмовляли і співали французькою чи *ch'ti* (локальна мова у північній Франції). У деяких домах вони розмовляли тільки французькою. Чіткий поділ між «французами» і поляками в Нижній Силезії почав поволі стиратися у вісімдесятих роках минулого століття, але він усе ще помітний у валбжихському регіоні.

Останнім часом у Валбжиху точилася дискусія про пам'ять про реемігрантів і про польських шахтарів, які боролися у Франції в комуністичному Русі Опору. Згідно зі статтями оприлюдненого 1 квітня 2016 року закону «Про заборону пропагування комунізму або іншого тоталітарного ладу в назвах споруд, об'єктів і громадсько-корисних організацій» депутати Валбжиха зобов'язані видалити з валбжихських вулиць прізвища осіб, які «пропагували комунізм». По суті справи, цей закон охоплює також «французів», членів французької комуністичної партії, та службовців органів державної безпеки і адміністрації На-

родної Польщі. Рішення про видалення з назв вулиць прізвищ родини Бурчиковських, Броніслава Кані чи Романа Пйотровського, замордованих під час війни у Франції німцями за боротьбу в комуністичному Русі Опору, викликала дискусію серед емігрантів і в локальних органах влади департаменту Па-де-Кале (Bełdzikowski 2015, s. 180–183; Chastand 2017). Незважаючи на думку відділу Інституту національної пам'яті у Вроцлаві, у якій стверджується, що, з огляду на діяльність в окупованій Франції, ті особи не діяли на шкоду Польщі, депутати підтримали рішення, аргументуючи, що ті особи не були пов'язані з містом і не були заслуженими для його історії. Депутати поступилися лише в зміні назви вулиці родини Бурчиковських, чия історія відома мешканцям Валбжиха.

У епоху Едварда Герека і Войцеха Ярузельського потомки реемігрантів були активними аніматорами і спортивними діячами. Діти реемігрантів активно включалися в культурно-освітні обміни між валбжихським регіоном і містами у Франції, відбувалися візити і візити у відповідь польської і французької молоді. Великі заслуги в підтримуванні пам'яті про Францію та в культурному польсько-французькому обміні мають товариство «Дім Бретані», Товариство польсько-французької дружби та Спілка репатріантів з Франції у Нижній Силезії. З участю гостей із Франції у Валбжиху в листопаді 1991 року було відзначено 100-річчя з дня народження генерала Шарля де Голля, а в 2003 році там відкрито пам'ятник президенту Французької Республіки, біля якого щороку в річницю народження генерала та 11 листопада, з нагоди *fête de l'Armistice* (День перемир'я на честь підписання Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р., що означало завершення воєнних дій Першої світової війни. – *Ред.*), зустрічаються потомки реемігрантів, щоб продемонструвати пам'ять про Францію.

У 2009 році в м. Богушув-Горце святкувалася шістдесят третя річниця приїзду першого транспорту реемігрантів із Франції, а в 2013 році було організовано виставку з нагоди п'ятдесятої річниці укладення Єлисейського договору.

У «Малій Франції» в Польщі потомки реемігрантів 14 липня відзначають національне свято Французької Республіки, під час якого відбуваються родинні зустрічі, забави і пікніки з тортом у барвах *bleu-blanc-rouge*, багетиками і круасанами. Ці та багато інших польсько-французьких подій, організованих у валбжихському регіоні, свідчать про підтримання пам'яті й ідентичності про людей та їхню працю,

про ностальгію за Францією, яка передається молодим поколінням реемігрантів.

Пам'ять про Францію наявна не лише в вимірі пам'яті й ідентичності, а й у національній належності: потомки реемігрантів із Франції успадковують по своїх батьках та дідусях французьке громадянство. Ще й сьогодні у шахтарських поселеннях Нижньої і Верхньої Силезії, де мешкали реемігранти, можна почути потомків «французів», які розмовляють французькою (Bełdzikowski 2015, s. 180–183; Linek, Solga *bd*, s. 31; Chastand 2017; relacja J. Gallusa, sygn. AHM 1138; D. Wiśniewska, W. Wojcieszak (2016), relacje ze zbiorów A. Nisiobęckiej).

Бібліографія

Архіви

Archiwum Akt Nowych (AAN), zespół Konsulatu RP w Marsylii, sygn. 314, dr Tadeusz Brzeziński Konsul Rzeczypospolitej Polskiej do Ministerstwa Spraw Zagranicznych DDK, 19 lutego 1929 r., k. 19.

Archiwum Akt Nowych, zespół Ministerstwa Ziem Odzyskanych (AANMZO), sygn. 2202, Referaty i inne materiały dotyczące osadnictwa nierolniczego w 1946 r. Problem sił pracowniczych w przemyśle Ziem Odzyskanych, k. 59.

Archiwum Akt Nowych, zespół Ministerstwa Ziem Odzyskanych (AAN MZO), sygn. 69 (mf B-5171), Ministerstwo Spraw Zagranicznych do ob. W. Gomułki, Wicepremiera Rządu Rzeczypospolitej Ministerstwo Ziem Odzyskanych, Warszawa, 29 marca 1947 r., k. 70.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN) Oddział we Wrocławiu, IPN Wr 053/357 t. 1, Raport dekadowy za okres od 15 do 26 marca 1947 r., [Sprawozdanie ze stanu sieci agenturalno-informacyjnej, Ścisłe Tajne (źródło): “Sawa” z dnia 18 marca 1947 r.], k. 147.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN) Oddział we Wrocławiu, IPN Wr 053/313 t. 1, Sprawozdanie Szefa PUBP za okres od 4 września 1950 do 3 października 1950, Ścisłe Tajne.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN) Oddział we Wrocławiu, IPN Wr 032/76, Komitet Gminny PZPR w Jedlinie-Zdroju do K[omitetu] P[owiatowego] PZPR w Wałbrzychu, Sprawozdanie, Jedlina-Zdrój, 16 września 1950 r., k. 10–11.

Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE), Europe 1944–1960, Pologne 1944–1949, sygn. 87, Guy Monge, Vice Consul de France à Wrocław

à Son Excellence Monsieur George Bideault, Ministre des Affaires Étrangères (Sous-direction de l'Europe Orientale), Paris, le 22 mai 1947, k. 119–120.

Archives Départementales du Pas-de-Calais (AD PdC), sygn. 1 Z 1087, Béthune, le 24 août 1945, note de renseignements, source: directe, valeur: sûre, objet: réaction des Polonais vis à vis du traité polono-sovietique, b.p.

Archives Départementales du Pas de Calais (AD PdC), sygn. 1 Z 1087, no 1192 SE, Lens, le 5 juin 1947, objet: a.s. situation actuelle de la Pologne, source: sondages, valeur: sûre, (b.p.).

Книги

Becker, Jean-Jacques, Berstein, Serge (1990), *Victoire et frustrations 1914–1929*, Nouvelle histoire de la France contemporaine 12, Paris, Edition du Seuil.

Bełdzikowski, Ryszard (2015), *Reemigranci z Francji, Belgii i Westfalii w Wałbrzychu*, w: Sylwia Bielawska (red.), *Wałbrzyskie szkice*, Wałbrzych, Gmina Wałbrzych.

Gruszyński, Jan (1981), *Spółeczność polska we Francji 1918–1978. Problemy integracyjne trzech pokoleń*, Warszawa, PWN.

Janowska, Halina (1966), *Polska emigracja zarobkowa we Francji 1919–1939*, Warszawa, Książka i Wiedza.

Jarosz, Dariusz, Pasztor, Maria (2006), *Polska – Francja 1970–1980. Relacje wyjątkowe?*, Warszawa, Oficyna Wydawnicza Aspra-Jr.

Jarosz, Dariusz, Pasztor, Maria (2001), *Robineau, Bassaler i inni. Z dziejów stosunków polsko-francuskich w latach 1948–1956*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek.

Linek, Bernard, Solga, Piotr (red.) (bd), *Górny Śląsk w Polsce Ludowej (III). Wysiedlenia – emigracje – przyjazdy*, Opole (książka w przygotowaniu do druku).

Markiewicz, Władysław (1960), *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie.

Niśobecka, Aneta (2018), *Z Lens do Wałbrzycha. Powrót Polaków z Francji oraz ich adaptacja w Polsce Ludowej w latach 1945–1950*, Warszawa, Wydawnictwo IPN.

Ponty, Janine (1988), *Polonais méconnus. Histoire des travailleurs immigrés en France dans l'entre-deux-guerres*, Paris, Publication de la Sorbonne.

Ponty, Janine (2004), *Les Polonais du Nord ou la mémoire des corons*, Paris, Autrement.

Retecki, Piotr (2010), *Górnictwo w Wałbrzychu w latach 1945–1948*, Wrocław, Oficyna Wydawnicza "Atut" – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.

Wrześniński, Wojciech (2005), *Polski ruch narodowy w Niemczech w latach 1922–1939*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek.

Магістерська та докторська дисертації неопубліковані

Sękowski, Paweł (2015), *Les Polonais en France dans l'immédiat après-guerre (1944–1949)*, praca napisana pod kierunkiem prof. Oliviera Forcade'a i prof. Wojciecha Rojka, obroniona na Uniwersytecie Jagiellońskim i Université Paris-Sorbonne IV.

Vychytil-Baudoux, Florence (2008), *Le Comité électoral des Polonais naturalisés (1953–1976): Une expérience polonienne en France*, praca magisterska napisana pod kierunkiem Maurice'a Vaïsse'a, Science Po, Paris.

Статті в пресі

Chastand, Jean-Baptiste (2017), *Bataille de mémoire entre les bassins miniers polonais et français*, "Le Monde", 27 czerwca.

Nowicki, Christian, Papalski, Edouard (2017), *Une vie en Polonia*, "Dzień Dobry. Magazine. Łącznik polsko-francuski. Le trait d'union francopolonais", luty/marzec (136).

Papalski, Edouard (2017), *Pour préparer le centenaire. Appel à la commémoration de l'arrivée massive des Polonais en France*, "Dzień Dobry. Magazine. Łącznik polsko-francuski. Le trait d'union franco-polonais", kwiecień/maj (137).

Teneul, Anne-Lise (2015), *Quand l'État français expulsait des mineurs polonais manu militari*, "La Voix du Nord", 11 października.

Спогади і щоденники

Bugzel, Marcin (1960), *Wspomnienia starego emigranta*, w: *Pamiętniki emigrantów 1878–1958*, oprac. Kazimierz Koźniewski, Warszawa, Czytelnik.

Olszański, Tomasz (1957), *Życie tułaczę*, Warszawa, Książka i Wiedza.

Pamiętniki emigrantów (1939), cz. 2: *Francja*, przed. Ludwik Krzywicki, Warszawa, Instytut Gospodarstwa Społecznego.

Papalski, Edouard (2016), *Z Polonia i polską w sercu*, Bouvignies, Nord Avril (wersja francuska: *Une vie en Polonia*).

Polonaises aux champs. Lettres de femmes immigrées dans les campagnes françaises (1930–1935) (2015), red. Maryla Laurent et al., Paris, Le Rocher de Cailliope/Numilog.

Taront, Antoni (1994), *Wspomnienia emigranta polskiego z północnej Francji*, do druku przygotowali i komentarzami opatrzyli Daniel Beauvois, Kazimierz Ożóg, Jadwiga Śrutek, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Звіти

Dom Spotkań z Historią, Archiwum Historii Mówionej
Relacja Jana Gallusa, АНМ 1138.

Звіти з зібрань Анети Нісіобецької

Adamus Bogdan, 8 października 2016.

Wiśniewska Daniela, 8 października 2016.

Wojcieszak Władysława, 8 października 2016.

Інтернет-ресурси

<http://www.starakopalnia.pl/strona-glowna/2016/09/> [dostęp 23.06.2017].

http://www.lemonde.fr/europe/article/2017/06/27/les-changements-de-noms-de-rue-en-pologne-creent-la-polemique-dans-le-bassin-minier_5151972_3214.html [dostęp 28.06.2017].

https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/10010/Wa%C5%82brzyskie%20szkice_2.pdf?sequence=1&isAllowed=y [dostęp 6.07.2017].

<http://walbrzych.naszemiasto.pl/artukul/bogdan-krol-prezes-stowarzyszenia-dom-bretanii-zasluzonym,2090961,art,t,id,tm.html> [dostęp 21.07.2017].

<https://www.francebleu.fr/infos/societe/france-bleu-nord-celebre-depuis-marles-les-mines-le-centenaire-de-l-immigration-polonaise-1559731480> [dostęp 30.09.2019].

https://www.francetvinfo.fr/culture/arts-expos/photographie/la-vie-des-emigres-polonais-dans-le-nord-de-la-france-un-tresor-photographique-expose-au-louvre-lens_3583411.html?fbclid=IwAR1BT3eqpMXLdgCdMi5Er_XQ1vH-gj-t3pv_rjqhO1_rDOTDG7UGD5QYl8w#xtor=CS2-765-%5Bfacebook%5D- [dostęp 30.09.2019].

<https://urząd.um.walbrzych.pl/en/node/5769> [dostęp 30.09.2019].